

KÖZLEMÉNYEK

Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. Az első magyarországi vértanú, a szentté avatott Gellért, csanádi püspök születésének ezredik évfordulójára többen is elővették és tanulmányozták az életére vonatkozó frásokat. Ezek gazdag sorát szinte szabályos kis bibliográfia formájában már Arnoldus Wion összefoglalta 1597-ben megjelent Gellért-életrajzában.¹ Erre támaszkodott Guido Casoni a következő évben napvilágot látott azonos témájú könyvében, amelyben hasonló összeállítás található a Gellért-irodalomról.² Ez utóbbiban a számozatlan ötödik-hetedik lapon több, mint két tucatnyi forrás olvasható, amelyekből Gellért, az első csanádi püspök életrajza összeállításra került. Az OSZK-ban őrzött, egykori Apponyi-féle példányban a hatodik lap (*₃b) alján 17. századi kézírással az alábbi szövegű kiegészítés látható: „Giulio Simonis Siculo Divus Gerardus episc. et mart. Roma 1519.”

Ugyanerről a kiadványról már részletesebb tájékoztatást adott Emmanuele Antonio Cicogna, aki maga azonban nem látott példányt belőle, hanem arról csupán annak egy kézirat másolata alapján számolt be.³ Florio Banfi (= Holik Flóris) azután Cicogna ismertetésére támaszkodva, de ugyancsak példány ismerete nélkül értékelte a rendelkezésre álló adatokat.⁴ A fentiekben említett 17. századi kézirat bejegyzés tehát helytálló: valóban nyomtattak ilyen könyvet Rómában 1519-ben még hozzá Marcello Silber műhelyében.

Ezek után nem kis örömmre szolgált, hogy az említett nyomda termékeinek bibliográfiája nemcsak ismertette a Gellért-életrajzot, de immár példányról is tudósított, mégpedig a vatikáni könyvtárból.⁵ A kiadványról készült mikrofilm alapján azután most már teljes terjedelmében és közvetlenül az eredeti nyomtatvány alapján lehet tanulmányozni ezt a viszonylag terjedelmes Gellért-legendát.

A negyedréti alakú kiadvány 26 számozatlan levélből áll, és kollációja a következő: A⁴ b⁴—e⁴ f⁶. A címlap szövegét négy darabból összeállított, fametszetes keret fogja körül. A cím lényegében megegyezik a Casoni-féle kötetbe bejegyzettel: „Julii Simonis Siculi Divus Gerardus episcopus et martyr.” Alatta két, egyenként négysoros vers áll, amelynek címe: „Blasii Babudini Pannonii Tetrastcon”, ill. „Sfortia Roscius Apicinus”. A kötet beosztása a következő: „Julius Simon Siculus Clementi episcopo Severiensis salutem

¹ WION, Arnoldus: *Sancti Gerardi . . . episcopi Canadiensis primi ac Hungarorum proto-martyris apostoli vita* . . . [Venetiis] 1597. — Apponyi H 617.

² CASONI, Guido: *Vita del glorioso Sancto Gerardo . . . vescovo di Canadio, primo martire et apostolo dell'Ungheria*. Venetia 1598. — Apponyi H 619.

³ CICOGNA, Emmanuele Antonio: *Delle iscrizioni Veneziane*. Vol. V. Venezia 1842, 657—659.

⁴ JANUS PANNONIUS (Roma) 1947, 233—241.

⁵ TINTO, Alberto: *Gli annali tipografici di Eucario e Marcello Silber (1501—1527)*. Firenze 1968, 246. sz. — Biblioteca Vaticana: Racc. I. I. IV. 2244, int. 13.

p. d.” (A_{1b}–A_{2a}) — „Clemens episcopus Severiensis Thomae cardinali Strigoniensi meritissimo perpetuoque domino salutem p. d.” (A_{2b}–A_{3a}) — „Julii Simonis Siculi Divus Gerardus episcopus et martyr ad Clementem episcopum Severiensem.” (A_{3b}–f_{4b}) — „Hymnus in laudem divi Gerardi”. (f_{5a}–f_{5b}) — Kolofon: „Exitus vitae divi Gerardi episcopi & martyris Romae typis Marcelli Silber alias Franck excusae: anno virginei parvus millesimo quingentesimo decimonono, pontificatus sanctissimi domini nostri domini Leonis divina providentia papae decimi anno septimo.” (f_{5b}) — „Blasius Babudinus reverendo in Christo patri & domino domino Andreae, eximio decretorum doctori, praepositio Chasmensi, vicario & canonico Zagrabienzi, necnon auditori curiae Strigoniensis, pio perpetuoque patrono salutem p. d.” (f_{6a}) — Az utolsó lap (f_{6b}) üres.

A tulajdonképpeni Gellért-legenda vége felé (f_{4a}) található könyörgésben — a fent ismertetett címekben említettekén kívül — név szerint még II. Lajos király és „Joannes Hagmasius” szerepel. Az utóbbival együtt tehát az alábbi személyek kerültek a kiadványban említésre, mint akiknek a Gellért-legenda megjelentetése körül szerepük volt: Julius Simon Siculus — Blasius Babudinus Pannonius — Clemens, episcopus Severiensis — Andreas, praepositus Chasmensis — Joannes Hagmasius. A következőkben — mindenek előtt Banfi megállapításainak kiegészítésével — az említettek személyének, valamint a Gellért-legenda kiadásával kapcsolatos tevékenységnek tisztázására történik kísérlet.

A legendát nyelvileg Julius Simon Siculus átalakította, hiszen ezt a feladatot kapta. Javára szól, hogy a kevés magyar személy- és helynevet megfelelő filológiai pontossággal vette át az eredetiből. Szolgáljon erre például Kelenföld esete, amely a mondsee-i kéziratban a németes „Kreenfeld”-re torzult,⁶ ezzel szemben a római nyomtatványban (f_{3b}) „Celen feldus” alakban olvasható.

Szívesen gondolna arra az ember, hogy a Julius Simon Siculus elnevezés mögött valami Simon Gyula nevű székely eredetű férfiú rejtelkedik. Ez azonban tévedés lenne, mert a nevezett Rómában tevékenykedett, szicíliai származású humanista volt. Tevékenysége viszonylag jól ismert. A Mediciek családjából származó X. Leó pápa 1513-ban igen ambiciózus tervekkel érkezett Rómába, hogy ott a tudományok fellegvárát építi ki az általa pártfogoltak hadával. Nagyravágyó elképzeléseihez nem volt elegendő pénze, így viszonylag kevés és nem is mindig az első vonalba tartozó tudós élvezte mecénási támogatását. Ez utóbbiak közé tartozott a római egyetem (Gymnasium Romanum) tanára Giulio Simone. Kicsiny, púpos ember volt görbe végtagokkal, ferde orral, hosszú kecskeszakállal és borzas hajjal, aki magát — mindezek ellenére — a világ legszebb férfinak és legjelentősebb tudósának tartotta.⁷ Ez a meglehetősen komikus figura volt tehát az, aki sajtó alá rendezte a Gellért-legendát.

Kapcsolata a magyarokkal azonban már ezt megelőzőleg is kimutatható. 1516 végén jelent meg ugyancsak a római Silber-nyomdában „Oratio de inventionem artium liberalium...” című műve. Ennek ajánlása: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo patri & domino domino Francisco de Fegyvernek, praeposito monasterii beatae Mariae virginis de Saag in regno Hungariae, ordinis Praemonstartensis visitatori generali...”. A kötet végén álló írás bevezetője: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo parti & domino domino Andreae, eximio decretorum doctori, praeposito Chasmensi, canonico & vicario ecclesiae Zagrabienzi.”⁸ Ez az András pedig nem más, mint az, aki a Gellért-legendában is szerepel.

⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. II. Bp. 1938, 502.

⁷ CHŁĘDOWSKI, Casimir von: *Roma. Die Menschen der Renaissance*. München (1934), 307.

⁸ A kiadvány részletes ismertetése: APPONYI, *Hungarica* 1627.

Ezek után nem tűnik haszontalannak a könyvészeti szakirodalom alapján összeállítani Giulio Simone nyomtatásban megjelent műveinek rövid bibliográfiáját. Itt jegyzendő meg, hogy ennek során kiderült, hogy a Gellért-legenda, amely évszázadokig bujkált a vele foglalkozni akarók szeme elől, nem csupán a vatikáni könyvtárban, de további példányai a párizsi Bibliothèque Nationale-ban és a sevillai Biblioteca Colombina-ban is megtalálható.

1. Petri Marsi . . . epicedion. Roma 1512 Silber. [12] fol. — 4° Roma, Vaticana (R. I. N. 1199/22)
2. Idyllion gesta Julii II. . . [Roma 1512]. [6] fol. — 4° Sevilla, Colombina (2106)
3. Epulum populi Romani eucharisticon . . . Roma 1513 Guillery & Nani. — Roma, Angelica (B. 4. 27 — Inc. 9)
4. Oratio de inventione artium liberalium . . . Roma 1516 Silber. [22] fol. — 4° — Budapest, OSZK (App. H. 1627 — 2 pld.) — Cambridge, UL — Chicago, Newberry (Case A 91.807) — London, BL (7954.b.7) — Roma, Angelica (B. 4. 19) — Roma, Valliceliana (S. Borr. Q. V. 183/8) — Sevilla, Colombina (7789)
5. Oratio de poetice et musarum triumpho . . . Roma 1518 Mazzocchi. [22] fol. — 4° — Cambridge (Mass.), Harvard — Chicago, Newberry (Case YO 4.8171) — London, BL (834.e.1(8)) — Perugia, Augusta — Roma, Angelica (o. 3. 19/19) — Roma, Nazionale (69. 7. F. 15 + 6. 16. D. 35) — Roma, Valliceliana (S. Borr. Q. V. 183/6) — Roma, Vaticana (Ross. 4124)
6. Ode in laudem imperatoris Caroli . . . (Roma 1519). [4] fol. — 4° — Cambridge, Trinity — Sevilla, Colombina (8431)
7. Divus Gerardus episcopus et martyr. Roma 1519 Silber. [26] fol. — 4° — Paris, BN (Rés. H. 2206) — Roma, Vaticana (R. I. IV. 2244/16) — Sevilla, Colombina (6703)
8. Captivitas Rhodi. Roma 1523 Silber. [16] fol. — 4° — Cambridge (Mass.), Harvard — Paris, BN (Vélins 2123) — Roma, Casanatense (Rari 796) — Roma, Lincei (171. K. 20) — Washington (D. C.), Cath. Univ.
9. Eck, Johann: Asseritur hic invictissimi Angliae regis liber de sacramentis . . . Ab,b: Julius Simon Siculus in Lutherum. Roma 1523 Silber. [48] fol. — 4° — London, BL (G. 1260 (2)) — Roma, Casanatense (GG. VII. 6) — Roma, Nazionale (Misc. B. 280/5)
10. Panegyricus gratulatorius in laudem Julii Medices . . . Roma 1523. — Sevilla, Colombina (8241)
11. Panegyricus Francisco Perusco dictus. Roma 1525. — Sevilla, Colombina (8115)
12. Carmina in laudem Andreae Jacobitii Defaceschis. ?

Hangsúlyozandó, hogy az utolsó három műből példány ma nem ismeretes. Ezek közül a két elsőt a Biblioteca Colombina (Sevilla) régi, kéziratos katalógusa ugyan leírta, de azok ma az említett gyűjteményben sajnos nem találhatók. A legutolsónak csupán emlékét őrizte meg a szakirodalom,⁹ de még az sem egészen biztos, hogy Simone eme írása nyomtatásban egyáltalán napvilágot látott, vagy csak kézirat volt.

Giulio Simone szicíliai származását gyakran kiemelte, nemegyszer éppenséggel csupán „Siculus”-ként jelölte magát írásaiban. Miután családi neve egyben keresztnévként is felfogható, a szakirodalomban előfordul „Siculo” alakban is. További névváltozatok, amelyek alatt ugyancsak fellelhető egyes bibliográfiákban, ill. katalógusokban: De Simon — Simon — Simo.

Visszatérve a Gellért-legenda megjelentetőinek személyére, ezek közül kiemelendő „Clemens, episcopus Severiensis”. Az ő neve többször is szerepel a kiadványban, hiszen annak létrejöttében kulcsfontosságú szerepe volt. De ki is volt ez a Kelemen püspök? A katolikus hierarchia jegyzékeiben az „episcopus Severiensis” több névformában is előfordul: „Seneciensis”, „Zewerinensis”, „Zeurinensis” stb. Ezek mind a magyar „Szörény”-nek felelnek meg. Az ezzel a névvel jelölt bánság hazánk déli részén feküdt a középkorban.

⁹ MIRA, Giuseppe Maria: *Bibliografia Siciliana. II.* Palermo 1881, 369.

Pesthy Frigyes e bánság és megye történetének ismerője, mindössze öt szörényi püspökről tudott: Gergely (1246), Gergely (1382), Lukács (1431), Benedek barát (1439), Thakaró Gergely (1502).¹⁰ Ez a névsor a püspökök Eubel-féle jegyzéke alapján még jócskán bővíthető: Lucas Joannis O. Min. (1390), Franciscus O. Min. (1394), Jacobus de Cavallis, olim ep. Vercellen. (1412), Dominicus, adiac. Sinugien. in eccl. Vespri. 1437. V. 27—, Stephanus abbas mon. OSB dioec. Vespri. 1447. VI. 2—, Stephanus, praepos. eccl. de Bosoch dioec. Strigon. 1498. VII. 20—.¹¹

A Pesthy által 1502-ből említett Thakaró Gergely személyéről és szörényi püspökségéről is többet lehet már tudni. Kollányi Ferenc úgy vélte, hogy már 1495-től szörényi püspök volt.¹² Ezzel szemben a római hivatalos dokumentum 1500. IV. 29-i kinevezéséről tudósít.¹³ Thakaró mezőtúri születésű volt, így neve Gregorius de Thur megjelöléssel is szerepel.¹⁴ Kollányi ilyen név alatt még 1503-ból is ismerte.¹⁵ Ettől kezdve nincs hír sem felőle, sem más szörényi püspökről, míg 1508. V. 12-én a lateráni regesztákba „Clemens, cantor eccl. Cenadien.” nevét jegyezték be ezzel a címmel.¹⁶

Kétségtelenül ez a személy azonos a Gellért-legendában szereplővel, amit a szörényi püspöki és a vele párhuzamosan használt csanádi éneklő kanonok címe meggyőzően bizonyít. Ez utóbbi funkciója további részletek megismerését teszi lehetővé. Kelemen éneklő kanonokról az első fennmaradt hír Csanádról 1505. I. 13-ról szól.¹⁷ 1513. II. 14-én kelt egyik oklevél „in domo habitationis rev. domini Clementis episcopi Seweriensis in civitate Chanadiensis fundata” megjelöléssel íródott.¹⁸ Tehát Kelemen, szörényi püspök Csanádon lakott, nyilván továbbra is mint kanonok. Ezt erősíti meg az 1520. III. 11-én kelt irat, amely „Clemens cantor”-t említ a csanádi káptalan sorából.¹⁹ Ugyancsak mint csanádi kanonok szerepel 1522. V. 21-én „Clemens de Gywla”.²⁰

Joggal feltételezhető, hogy ez továbbra is ugyanaz a személy, hiszen a Kelemen keresztnév akkoriban is viszonylag ritka volt Magyarországon.

A szörényi püspök joghatósága bizonyosan csak a bánságnak Orsovától délre eső területére terjedhetett ki, hiszen a sebesi főesperesség mindig is a csanádi püspökséghez tartozott.²¹ Ez a körülmény azért érdemel külön figyelmet, mert a fentiekben felsorolt személyek közül, akik a szörényi püspök címét viselték, egyedül Gyulai Kelemen tartozott bizonyíthatóan a csanádi egyházmegyéhez, ahol is ő — amint erről már szó volt — éneklő kanonok volt.

Jogos az a feltételezés, hogy ebben az időben a szörényi püspök megjelölés már inkább csak cím, semmint tényleges egyházi és világi hatalmat jelentett. A török előretörése során ezekben az esztendőkből ez a terület ugyanis már végveszélybe került. Megerősí-

¹⁰ PESTY Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*. I. Bp. 1887. 332 — 333.

¹¹ *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi... Monasterii* 1898—1901. I. 473, II. 260.

¹² KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 121.

¹³ *Hierarchia catholica*... II. 260.

¹⁴ Tudományos Gyűjtemény 1832, VIII. 126—127.

¹⁵ KOLLÁNYI i. m. 123.

¹⁶ *Hierarchia catholica*... III. Monasterii 923, 297.

¹⁷ Országos Levéltár DL 21391 — JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban*. Makó 1941, 48.

¹⁸ Országos Levéltár DL 39101 — Június 1-i keltezéssel: *Történelmi Tár* 1905, 35—37 — Május 1-i keltezéssel: JUHÁSZ i. h.

¹⁹ Országos Levéltár DL 23232 — JUHÁSZ i. h.

²⁰ Országos Levéltár DL 25018 — *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae... I.* Bp. 1902, 58—65. — JUHÁSZ Kálmán: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*. Münster i. W. 1927, 113.

²¹ PESTY i. m. 334.

teni látszik ezt a feltételezést az a körülmény is, hogy Kelemen Csanádon lakott, és ott inkább mint kanonok tevékenykedett.

Giulio Simone mindkét magyar vonatkozású kiadványában, tehát a Gellért-legendán kívül az 1516. évi „Oratio de inventione artium liberalium . . .” c. műben is, egy-egy ajánlás címzettjeként szerepel „Andraee, exemio decretorum doctori, praeposito Chasmensi, vicario & canonico Zagrabiensi, necnon auditori curiae Strigoniensis”. Az említett címeket és beosztásokat azokban az években Csézi András viselte, aki 1520-tól esztergomi nagyprépost volt, és a következő évtizedben Oláh Miklóssal levelezésben állott.²²

„Joannes Hagmasius”, vagyis Hagymási János neve 1510-ben tűnik fel a bécsi magyar egyetemisták anyakönyvében.²³ Ennél is fontosabb az az adat, amelyet a római Szentlélek-Társulat anyakönyvébe jegyeztek be. Ezek szerint 1519. VII. 3-án ott megjelent „Nicolaus Hagmas, laicus et nobilis Canadiensis”, hogy „Joannes” és „Ladislaus” nevű fiaival belépjen az említett társulatba.²⁴ Ezek szerint a fiatal Hagymási János apja társaságában a Gellért-legendát elkészülte idején Rómában volt. Figyelemre méltó Hagymási Miklós személye is. Nemesi előneve „bereksoói” volt. Római útját közvetlenül megelőzően több, jelentős hivatalt is betöltött: 1515–1516-ban szőrényi bán,²⁵ 1517 és 1519 között pedig erdélyi alvajda volt.²⁶ Az említett római, anyakönyvi bejegyzés szerint Gellért püspök városában, Csanádon lakott. Visszatérve Hagymási Jánosra, ő 1524. X. 22-én mint „artium et decretorum doctor, canonicus ecclesiae Albensis Transilvaniae” szerepel az egyik oklevélben.²⁷ Tehát Itáliából visszatérve a gyulafehérvári káptalan tagja lett, majd 1534-ben Gritti bukásakor „tragikus véget ért”.²⁸

Még Hagymási Jánosnál is fiatalabb lehetett a Gellért-legendában a címlapon kis verssel, valamint a kiadványt záró ajánlásával szereplő „Blasius Babudinus Pannonius”. Banfi szerint a „Babóthy”-családból származhatott ez a fiatalember, de ismeretes ebből az időből egy Somogy megyei „Babodi”-család is.²⁹ 1519-ben nyilván tanulmányainak végzése végett tartózkodott Rómában, feltehetően Csézi András támogatásával.

A nyomtatvány megjelentetése körül tevékenykedett és az előbbieken tárgyalt személyekre, ill. azok működésére vonatkozó több új adattal gazdagította e most előkerült Gellért-legendát a Mohács előtti hazai humanisták egy kis köréről, de mindenekelőtt ezek római kapcsolatáról eddig rendelkezésre állott ismereteket. Különösen a Gellért-életrajzot közrefogó három írás (Simon levele Kelemenhez, Kelemen ajánlása Tamás bíborosnak és Babóthy Balázs írása Andrásához) nyújt ehhez több támpontot, ahonnan a kis kötet megjelentetésének körülményeit is nagyjából rekonstruálni lehet. Ezek szerint Kelemen régi kötetek lapozgatása közben bukkan rá az első csanádi püspök életrajzára egy nagyon régi könyvben („liber antiquissimus”). Ez feltehetően a csanádi káptalan könyvtárában történhetett, amely testületnek Kelemen tagja volt. Az írás neki nagyon tetszett, azonban annak latinsága annál kevésbé: barbárnak és sötétnek találta azt („barbarie & tenebris latinitate”). Megkérte tehát Julius Simon Siculust, a római gimnáz-

²² KOLLÁNYI i. m. 130–131. — Oláh Miklós levelezése. Közli IPOLYI Arnold. Bp. 1875, 25, 150.

²³ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig.* Bp. 1902, 165.

²⁴ *Libër confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. 1446–1523.* Bp. 1889, 139.

²⁵ PESTY i. m. I. 291.

²⁶ JANITS Iván: *Az erdélyi vajda igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Bp. 1940, 108.

²⁷ BUNYITAY Vince: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista.* Bp. 1893, 32.

²⁸ BOROVSKY Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I.* Bp. 1896, 119.

²⁹ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971, 424.

zium lektorát, aki ilyen munkában igen járatos volt, hogy ékes latinsággal lássa el. Simon elkészült munkájával Kelemen elégedett volt. Rómába érkezve Szent Gellért életrajzát Bakócz Tamás, esztergomi érseknek ajánlotta, aki ugyancsak nagy tisztelője volt az első magyarországi vértanúnak.

Gyulai Kelemen nyilván humanista érdeklődésű volt, aki súlyt helyezett a Gellért-legenda klasszikus veretű latinságra történő átültetésére. Így ő jól beleilleszkedhetett Csáki Miklós csanádi püspök (1500—1514) reneszánsz udvarába. A főpapak ugyanis legfőbb törekvése az volt, hogy Csanád az újjáéledő klasszikus világ keleti kertje legyen.³⁰

Simon írásából is azt lehet megtudni, hogy a Gellért-életrajzot Kelemtől kapta. Miután azt az ékes latin nyelvre átültette, visszaadta Kelemennek, aki azonban azt nem publikálta. Simon csalódott volt, hogy munkája nem kap nyilvánosságot, ezért levélben kérte Kelemt, hogy a Gellért-legendát jelentesse meg nyomtatásban. (Érdekes, hogy a klasszikus latinságból hiányzó megjelölést a könyvnyomtatásra milyen kifejezésekkel írta körül: „cur non chalcitipis notis dispalescere” — „tradere impraessoribus plumbeis typis formandam” — „des formis imprimendam”). Miután Simon külön is kiemelte az ifjú Blasius Babudinus kiváló képességeit, arra lehet következtetni, hogy Kelemen és Simon között a kapcsolatot ő hozta létre, ill. tartotta, mielőtt a szörényi püspök Csanádról Rómába jött.

Simon levele 1519. július 16-i keltezésű, míg Kelemené ez év június 26-án íródott.³¹ Ez az időrend zavarba ejtő, hiszen alig lenne érthető, hogy Simon miért kérte Kelemt a Gellért-legenda megjelenítésére július 26-án, amikor a másik — éppen egy hónappal korábban és ugyancsak Rómából — megírta a megjelenendő könyv ajánlását az esztergomi prímásnak. Arra lehet gondolni, hogy talán sajtóhiba van az egyik hónap megjelölésnél, hiszen a „június” és „július” könnyen összetéveszthető. Nem tűnik alaptalannak ugyanis annak feltételezése, hogy Simon kérése nem őszinte, hanem inkább csak humanista színjátás: megfogalmazására akkor kerülhetett sor, amikor már bizonyos volt, hogy Kelemen a kötetet kinyomtatja.

Lehetséges, hogy erre Kelemen valóban csak Simon unszolására szánta rá magát. Miután a nyomtatás költségeit nyilván a szörényi püspököknek kellett vállalnia, eme gondját igyekezett Bakócz Tamáshoz, mint mecénáshoz intézett, hízegő hangvételi írásával rögtön megosztani. Nyilván nem megalapozatlanul remélt ehhez támogatást az esztergomi bíborostól, aki Kelemt személy szerint is ismerte.

Babóthy (Babodi) Balázs írásából lehet megtudni, hogy az „aranyos könyvecskét” („libellus aureus”) a Gellért-legendával, vagyis nyilván az eredeti, feltehetően csanádi kéziratot, ő kapta meg Kelemen püspöktől. Ezt küldte el a kísérőlevéllel pártfogójának, Csézi Andrásnak, akinél a fiatal Balázs diák korábban már sok időt töltött. A Gellért-legenda végén, a szenthez szóló könyörgésben (f₄a) Balázs előkelő származása is hangsúlyozást nyert. Ugyanott azt is megtudhatni, hogy Hagymási János abban az időben papi hivatása elején állt.

A Gellért-legendát körülfogó írásk szövege további sok érdekességet és hasznos adatot tartalmaz. Ezek közül álljon itt mintaképpen csupán egy. Kelemen, szörényi püspök 1519. június 26-án kelt ajánlásában (A₂b) olvasható, hogy abban az időben Gellért püspököknek, az első magyarországi vértanúnak csontjai békén nyugodtak a csanádi székesegyházban: „Gerardi ossa molliter cubant in eadem ecclesia, cuius ego sum (ut scis) cantor & canonicus”. Dózsa seregének 1514 júniusában Csanád városába történt behatolást követően ezekkel az ereklyékkel kapcsolatban — Karácsonyi János nyomán

³⁰ JUHÁSZ Kálmán: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter*. 1307—1552. Paderborn 1964, 179—180.

³¹ Cicogna és nyomában Banfi június 29-et írt.

— a következőket lehetett eddig tudni: „A roppant zűrzavarban, rombolásban mi történt Szent Gellért ereklyéivel? Eltűntek. Tizenkét év múlva illetékes férfi (Antonio Burgio, pápai követ) adja tudtunkra a szomorú hírt, hogy Magyarországon senki sem tudja, merre vannak Szent Gellért ereklyéi. Az általános pusztításkor széjjel szórhatták a keresztesek, vagy pedig valamelyik jámbor szerzetes úgy elrejtette, hogy később senki sem akadt rá. Századok tisztelete tárgyát a vak szenvedély egy nap alatt megsemmisítette.”³²

Kelemen mondata alapján nem helytálló Karácsonyi fenti ismertetése, hiszen 1519-ben az első csanádi püspök csontjait még ebben a székesegyházban őrizték: Dózsa emberei lehet, hogy feldúlták a templomot, de az ereklyék nem semmisültek meg. A pápai nuncius Karácsonyi által idézett írása 1526. április 14-én kelt, amikor már nem ismerték az ereklyék sorsát.³³ Ennek oka tehát biztosan nem a parasztok pusztítása volt 1514-ben, amint ezt eddig feltételezték. Gyulai Kelemen 1519. évi híradása és 1526 tavasza között nem érte Csanádot ellenséges támadás. A magyarázatot tehát máshol kell keresni.

A középkorban — mint köztudott — az ereklyék tisztelete rendkívül elterjedt volt. Minél híresebb szent, minél jelentősebb méretű vagy fontosságú relikviáját őrizték egy templomban, annál nagyobb számú zarándokra számíthattak ott. Ez természetesen — akárcsak ma az idegenforgalom — nem jelentéktelen bevételt és dicsőséget jelentett mind a templomnak, mind az egész városnak. Ennek tudható be egyrészt a sok ereklyehamisítás, másrészt azok csalárd úton (erőszakkal, csellel, fenyegetéssel stb.) történt átszállítása más helyre. Az ilyen eseteknek se szeri se száma az egész középkorból. Elég ha a nyugati keresztesek magatartására gondolunk Bizánc 1204. évi bevételét követően. Innen és ekkor hozták el — többek között — Remete Szent Pál csontjait, amelyek azután Itálián át Magyarországra kerültek, ahol a pálosok Buda melletti központjában a zarándokok ezrei keresték fel. Különösen 1523. V. 25-től, amikor is egyesítették a fej- és testereklyét, amelyeket évszázadokon át egyrészt Rómában és Prágában, másrészt Velencében tiszteltek.³⁴

A Gellért-ereklyéket Csanádon a róla elnevezett bencés monostor szerzetesei őrizték évszázadokon át. Ennek az apátságnak javaira igényt emelt a helyi püspökség arra való hivatkozással, hogy bevételei a törökök előretörésével jelentősen megcsappantak. Ezt el is érték, így 1493-ban az első csanádi püspök csontjait Róma hozzájárulásával a ferencesek vették át, akik mint koldulórend nem rendelkeztek földbirtokkal. Ezt követően merült fel a gondolat, hogy őrizzenek Gellért-ereklyét halála helyének közelében. A pesti ferencesek részére II. Ulászló neje, Anna királynő (1502–1506) csináltatott is e célra 219 márka súlyú, tehát több mint félmázsás, ezüst ereklyetartót. Azonban ennek felszentelésére és használatba vételére 1526-ig nem került sor. Nyilván jelentős ellenállás mutatkozott az átengedéssel szemben Csanádon. Feltehető, hogy ennek során rejtették ott el a szent csontjait, majd a Mohácsot követő zűrzavarban ennek titka a beavatottakkal együtt sírba szállt.

Külön kell még szólni a legenda után álló Gellért-himnuszról (f_3a-f_3b). A kilenc szakasz egyenként négy sorból áll. Miután ez a középkori magyarországi vers eddig egyetlen forrásból sem ismeretes,³⁵ helyesnek látszik azt teljes terjedelmében közreadni:

³² KARÁCSONYI János: *Szent Gellért, a csanádi püspök élete és művei*. Bp. 1887, 183–185.

— KARÁCSONYI János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Bp. 1925, 149–151.

³³ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series II. Tomus I. Bp. 1884, 365.

³⁴ KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története. I.* Bp. 1938, 11–12, 159–160.

³⁵ A megállapítást Holl Bélának e helyen is köszönöm.

Hymnus in laudem divi Gerardi.

Dive quo totus chorus angelorum
 Gaudet & ducit celebrem choream
 Et canit christo nimium verendo
 Dulciter hymnos.
 Martyres gaudent nitidi, & prophetae,
 Virgines sanctae niveae & decorae,
 Quique habent coelum pueri & fruuntur
 Ore tonantis.
 Ac deus gaudet pater, unicusque
 Filius, noster placidus redemptor,
 Quique procedit bonus ex utroque
 Spiritus ille.
 Omnium rerum genitrix parentis
 Gaudet & virgo Maria illa magna,
 Gaudet & coelum, & pius omnis alti
 Incola coeli.
 Gaudet & mater veneranda tellus
 Quae sinu omnes nos tenet usque amaeno
 Gaudet & semper bonus omnis almae
 Incola terrae.
 Mente nos sana face gaudeamus:
 Corpus & sanum quoque sit precamur:
 Sintque opes fulti ut valeamus illis
 Vivere laeti.
 Et canes illos nimium feroces
 Qui crucem christi pedibus praemendo
 Negligunt semper, lacerantque semper
 Perdere Turcas.
 Et nimis sanctam retinere terram
 Quae crucifixum dominum potentem
 Fulsit, & risit, dedit & sepulchro
 Dive Gerarde.
 Seri ut in coelum redeamus ipse
 Effice, & Christo domino fruamur:
 Atque faelicem mereamus una
 Ducere vitam.

Simone nyilván alaposan átalakította az ún. nagyobb Gellért-legenda korai magyarországi latinsággal íródott, ezért a humanista fülnek barbárul csengő szövegét. Így az, jóllehet a legilletékesebb helyről, feltehetően Csanádról származhatott, forrásértékében sajnos az erőteljes ástilizálással meggyengült. Ennek ellenére fontos és érdekes dokumentumnak minősül, amely éppen az első csanádi püspök születésének ezeréves jubileuma alkalmával vált most már általánosan hozzáférhetővé.³⁶ Ez lehetővé teszi, hogy foglalkozzanak vele azok, akik a Gellért-legendák különböző szövegeinek összevetését végzik. Ezzel ugyanis ez a cikk nem kívánt foglalkozni.

BORSA GEDEON

³⁶ A lehetőséggel máris élt Mezey László (Vigilia 1980. 590–598) és Kovách Zoltán (Új Ember 1980. IX. 14. [37. sz.] 3.). A nyomtatvány fényképét az Országos Széchényi Könyvtár is őrzi.

„Négyszögletes alakja olyan legyen ... hogy sem a szélesség, sem a hosszúság ne haladja meg a kellő mértéket s nagyságot, miként Noé bárkája is szélességét, hosszúságát és magasságát tekintve, Isten parancsa szerint, mesterien és arányosan készült...” (Cond-radus de Mure)¹

A kódex-lapok írástükreinek geometriai arányai. A középkori scriptor, mielőtt munkához látott, a pergament, melyre írni készült, gondosan előkészítette. Ha tehetősebb volt, vagy a munka szervezettebb, az előkészítést segédek végezték. „Az egyik vágja fel a pergament, a másik tisztítsa le, a harmadik megvonalezva készítse a scriptorok elé, egy másik a tintát s ismét másik a tollakat hozza” — írja a 15. század végén Trithemius.² Az előkészítés eme folyamatából emeljük ki a harmadik munka-szakaszt, a kódex-lapok megvonalezását. Egy kódex méreteit többek közt meghatározza a műfaja és a megrendelő igényei (pl. a kóruskönyvek általában nagy méretűek, hogy többen, távolabbról is jól láthassák; egy „breviarium viaticum” praktikusán kicsi, hogy az utazó számára könnyen kezelhető legyen). A kódex-lapon a szöveg elhelyezését azonban a fenti szempontokon túli, önálló, esztétikai igény szabta meg. (A használó előtt mindig a nyitott kódex fekszik, így a szövegelhelyezés a kettős fólióra vonatkozik.) Az írás-tükör (a kódex-lap beírt része) végleges helyét és arányait a lap megvonalezásával nyerte el. A kódex-lapok szélén ma is gyakran látjuk a punctorium nevű hegyes szerszám nyomait, amivel a vonalezást készítették elő.³ A vonalakat a lineariumnak, regulának vagy linialnak nevezett vonalzó mellett⁴ ezüsttel, ólommal, grafittal, tintával vagy vaknyomással húzták. E vonalak tehát megszabják az írástükör nagyságát, helyét, irányítják a scriptor kezét, de díszítő elemei is gyakran a lapnak.

A kötéstáblákból kifejtett kódextörödékek katalogizálásánál feltüntetjük az írástükör méreteit (ha csonka a tükör, a szövegazonosítás után igyekszünk az eredeti nagyságot kikövetkeztetni), a sorok számát, s hogy a lineatio és a punctatio nyomai láthatóak-e. E méretek felvételekor feltűnt, hogy a tükör magassága és szélessége legtöbbször még milliméterben kifejezve sem egész szám. Ugyanakkor a gondos vonalezás legtöbb esetben vitathatatlan volt. E látszólagos ellentmondás kulcsát Leon Gilissen adta kezünkbe. La mise en page című tanulmányában.⁵ Alapos munkájában sok száz kézirat tanulságát összegezve megállapítja, hogy általában pontos geometriai arányok határozzák meg a dupla fólió minden méretét.

Néhány töredékkel próbát téve örömmel tapasztaltuk, hogy nem különösen igényes kódexek sokat tűrt lapjain is rendre feltűnnek e klasszikus arányok. A középkori ember számára nem csak az esztétikai hatást garantálta a „mensura”, hanem annál sokkal több, az alkotóképeség isteni garanciája volt.⁶

¹ „Sic quadranguletur ... ne latitudo nec longitudo modum debitum excedant et mansuram, sicut et archa Noe in longitudine, latitudine, altitudine iussu dei artificialiter et proportionaliter composita fuit...” idézi W. WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1896. 188—189.

² „Scindat unus pergamenum, alius purget: tertius lineando scriptoribus aptet, alius encaustum, pennas alius ministret.” WATTENBACH i. m. 211.

³ Punctorium: „est instrumentum acuti anguli ad perforandum subtiliter pergamenum” WATTENBACH i. m. 217.

⁴ „Est autem linearium (regula, linial) instrumentum scriptorum, secundum quod format lineas, quibus dirigitur scriptor in scribendo directe litterales figuras.” WATTENBACH i. m. 218.

⁵ LÉON GILISSEN: *Prolegomènes à la codicologie*. Les publications de Scriptorium vol. VII. 1977. Deuxième partie: La mise en page. 123—249.

⁶ „Per spiritum intellectus cepisti capacitatem ingenii, quo ordine qua varietate qua mensura valeas insistere diverso operi tuo.” Gilissen idézi Theophilus: *De diversis artibus* c. művéből. i. m. 126.

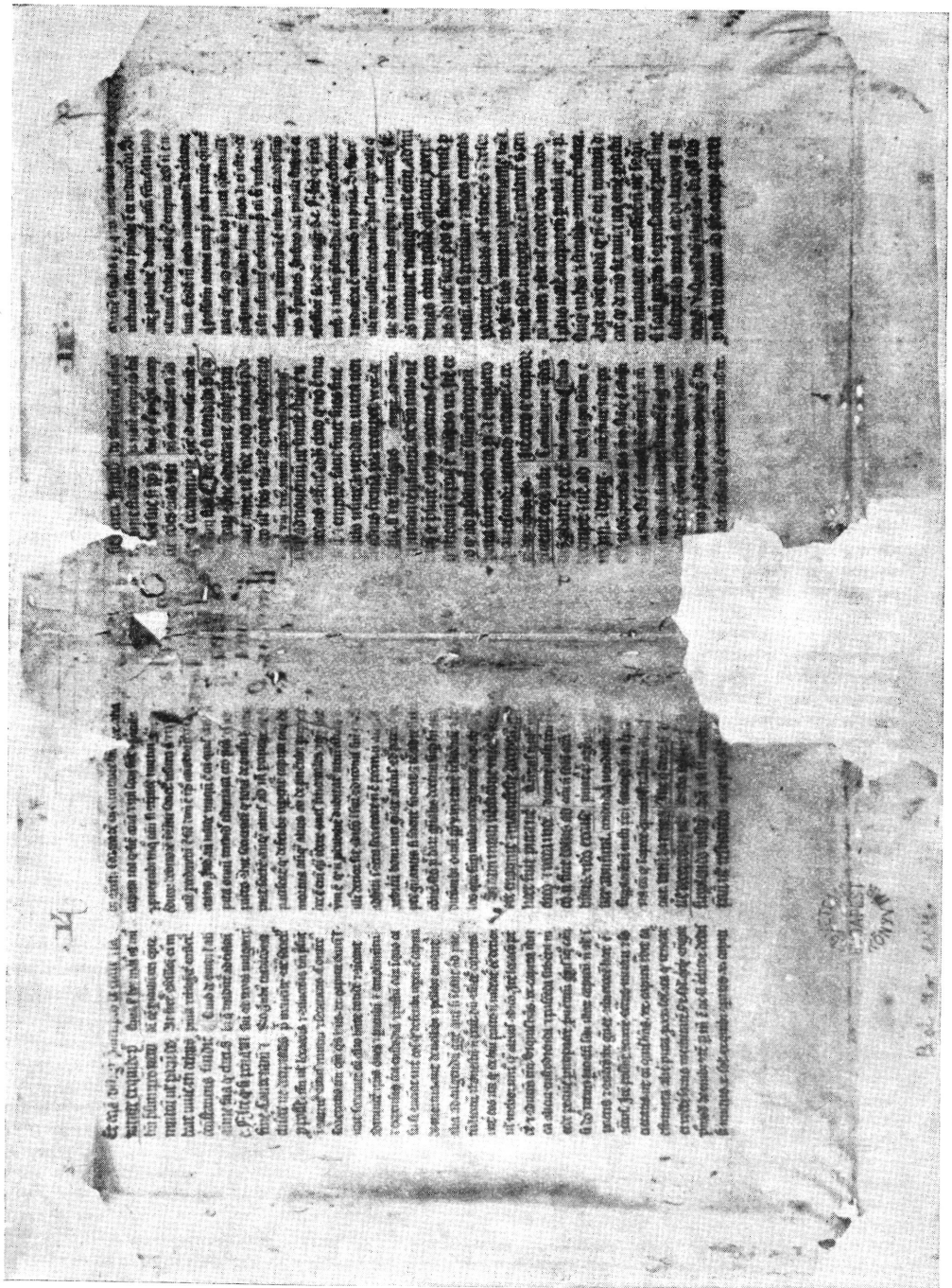
$$a \times 1,618a$$

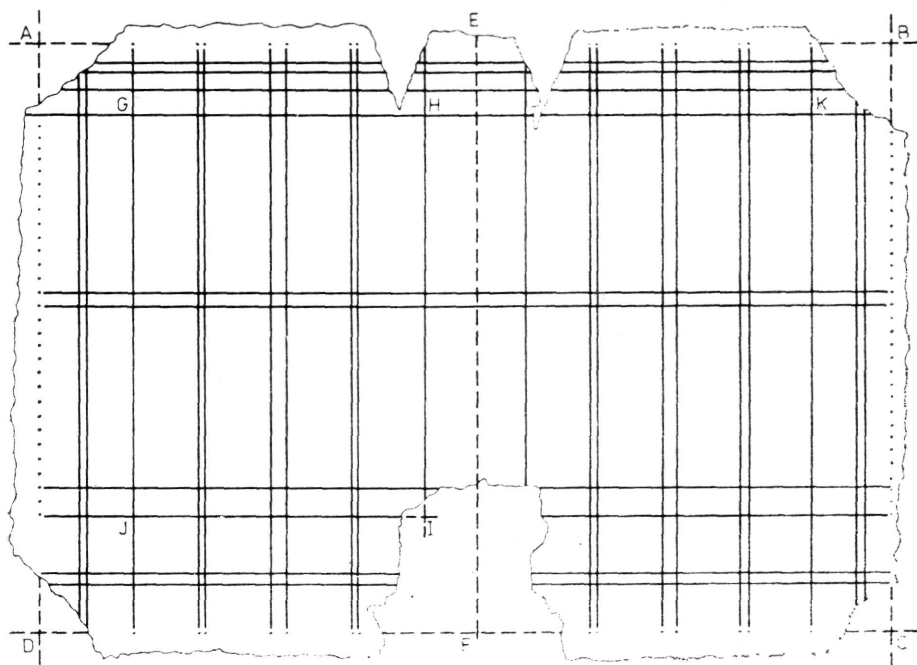
$a \times \sqrt{2}a$
$a \times 4/3a$
$a \times a$

Naivitás lenne minden egyes scriptorról komoly teoretikus felkészültséget feltételeznünk. De a követelmény gyakorlati megvalósítása, a hagyományos geometriai arányok megszerkesztése nem okozhatott gondot egy átlag scriptornak, de még egy segédnek sem.

A leggyakoribb arányok a következők: 1,333 (4 : 3); 1,41 ($\sqrt{2}$); 1,5 (6 : 4); 1,618 az arányszám.⁷ Ezek az arányok matematikailag csak megközelítőleg fejezhetők ki, geometriailag viszont pontosan megszerkeszthetők. Meg kell azonban jegyezni, hogy 2% eltérést Gilissen maga is megenged, ez ugyanis szabad szemmel már messze nem érzékel-

⁷ Az első a pythagoraszi (derékszögű) háromszög két befogójának aránya: 4 : 3 = 1,333; a szögek 90°, 54°, 36°. A második az egyenlőszárú derékszögű háromszög egyik befogójának és átfogójának aránya. Az 1,5 egy olyan derékszögű háromszög két befogójának aránya, ahol az egyik 4, a másik 6 egység (a pythagoraszi befogó kétszerese). Az arányszám, a divina proportio szerkesztése: egy AB szakasz felét felmértem a B pontba állított merőlegesre (C), majd az AC távolságot a C pontról a merőleges folytatására (D). A BD : AB arány 1,618.

A Fr. 1. m. 88. vonalozási sémája

hető és lehetséges, hogy a kódex maga nyúlt vagy zsugorodott ennyit az idők folyamán. (A még sokkal viszontagságosabb sorsú kódextöredékekre ez fokozottan érvényes.)

A következő ábrán érzékelhetjük a fenti arányok jellegét: ezeknek megfelelően hol tömzsibb, hol karcsúbb az írástükr.

Ezek az arányok azonban nemcsak az írástükrre vonatkozhatnak (hosszúság : szélesség), hanem a dupla fólió egészére, a dupla fólió írástükrére, egy fólió egészére, egy fólió írástükrére és egy-egy columnára is.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár 88-as számú töredékével⁹ szeretném illusztrálni a fentieket:

U. Fr. 1. m. 88.

Raymundus de Pennaforte: Summae cum glossis Joannis Friburgo. L.2.c.7.; s. 14/m.

A punctatio a töredéknek mind a négy oldalán megmaradt, így a kódex eredeti nagysága is rekonstruálható (ABCD). A vonalazás tintával történt. A textus két columnás, de a glosszák miatt még ezek is felezve vannak.

A kettős fólió (ABCD) arányai: $AB : BC = 352 : 232 = 1,51$ (kettős pythagorasti négyszög).

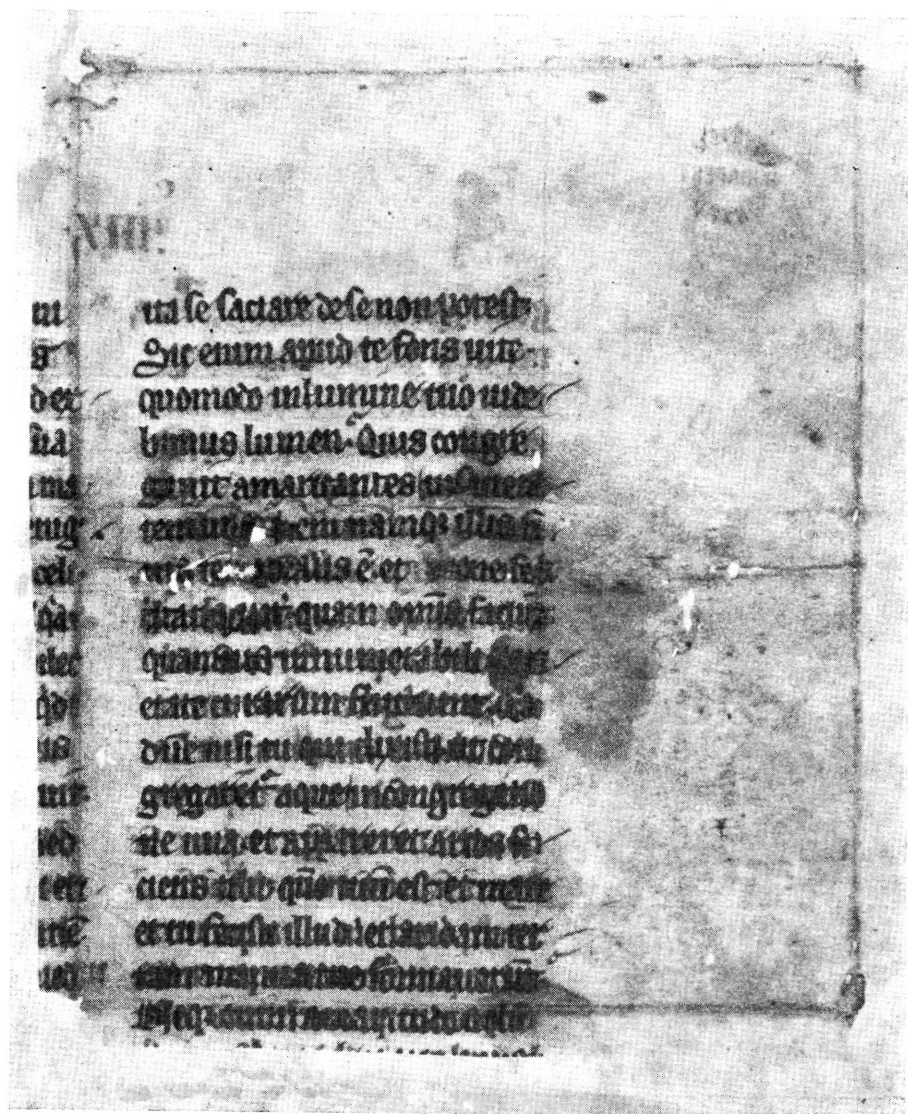
A kettős fólió írástükre (GKLJ): $GK : KL = 271 : 168 = 1,61$ (aranyszám).

Egy fólió (AEFD): $AE : EF = 232 : 176 = 1,31$ (pythagorasi négyszög).

Egy fólió írástükre (GHIJ): $GH : HI = 168 : 117 = 1,43$ (megközelítőleg $\sqrt{2}$).

⁸ GLISSEN i. m. 134.

⁹ A 2. számú melléklet, a töredék vonalozási sémája a fényképről készült, így sajnos a fénykép torzításait tükrözi. A valódi adatokat a töredék leírásában közlöm.

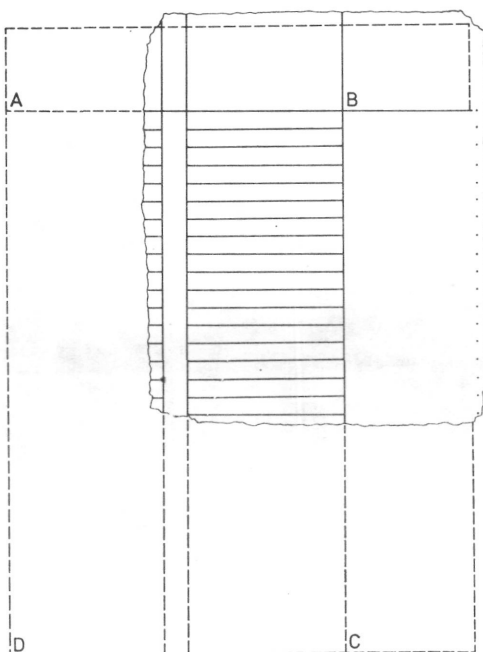

U. Fr. 1. m. 29. 1r

Az arányokat elemezve tehát igazolva látjuk Gilissen megállapításait.

Az Egyetemi Könyvtár mintegy negyven töredéken (a fentieknek megfelelően esetenként többször is) vizontlátjuk a fenti arányokat. A háromszáz vizsgált töredékhez viszonyítva alacsony ez a szám, a 260 töredék azonban egyrészt csonka, másrészt a vonalazás nyomai koptak meg a mérhetetlenségig.¹⁰

¹⁰ Hozzá tartozik a hiteles képhez, hogy vannak kivételek, vannak töredékek, melyekre csak túl nagy engedménnyel lehetne rákényszeríteni a klasszikus arányokat. Ez azonban csak növeli azoknak a hitelét, melyek pontosan szerkesztettek.

Az U. Fr. 1. m. 29. kiegészítési sémája

Ezek sem érdektelenek azonban, mivel a szöveg segítségével kiegészítve őket, az eredeti nagyság kiszámításában, az ismert arányok már segítségünkre lehetnek.

Ennek illusztrálására egy Szent Ágoston-töredéket elemezzünk:

U. Fr. 1. m. 29.

Augustinus: Confessiones. XIII, 16—17.; s. 13/1.

A punctatio a töredéknek csak két oldalán látható, így az eredeti lap-nagyság csak hozzávetőleg lenne megállapítható. A vonalazás tintával történt. A csonka töredék méretei 210×175 mm, a csonka írástükör $+155 \times +105$ mm. A megmaradt sorok száma $17 +$ egy csonka sor. A szövegből 14 sor hiányzik. Az írástükör tehát eredetileg 290×180 mm volt. Az arány pontosan az arányszám: 1,61 — egyben igazolja, hogy számításunk pontos volt.

Gilissen maga is felveti a kérdést, hogy hogyan folyhatott a gyakorlatban ezeknek az arányoknak a „lapra vitele”. Nem valószínű, hogy minden egyes lapot megszerkesztettek volna (ennek nincs nyoma, de értelme sem). Sokkal inkább elképzelhető, hogy valamiféle sablont, mintapéldányt használtak, illetve készítettek egy-egy kódex számára. Minthogy azonban nem maradt fenn ilyen, ezek jellegéről biztosat nem állíthatunk.

De nem ez az egyetlen nyitott kérdés. Több tapasztalatra van szükség ahhoz, hogy eldönthessük, vajon műfajonként nem jellemzőbb vagy kevésbé jellemző-e egy-egy arány. Esetleg a keletkezésüket illetően is Magyarországhoz köthető töredékek szaporodásával ezekből külön is vonhatunk le — nem elhamarkodott — tanulságot.

Mindenesetre a kódextöredékek méreteinek felvétele ezután nem lesz mechanikus feladat, bosszantóan komplikált számokkal. Az értetlen utókort inti itt a középkori mester, kinek munkáját nem a véletlen, hanem a világ elrendezettségét sugalló törvényszerűségek irányították.

MADAS EDIT

Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában. A XVI. század utolsó negyedében egymás után több magyar szerző teológiai műve látott napvilágot Angliában. Ezeket a kiadványokat csupán Budai Parmenius István két hosszabb latin költeményének a kiadása előzte meg 1582-ben; s úgy hisszük, ez esetben jogos összefüggést látni a különböző kiadványok között, már-már sorozatról beszélhetünk. Közös bennük a műfaj, a korabeli Angliában népszerű polemikus-ismeretterjesztő teológiai dolgozat, illetve kompiláció, s közös még az is, hogy mindegyik előző bázeli, vagy más svájci kiadásra megy vissza. A sort Fegyverneki Izsák sárospataki tanár *Enchiridion Locorum Communium Theologorum*-jának londoni, időrendben második kiadása nyitja meg 1588-ban.⁸ Ez a bibliai lexikon először 1586-ban jelent meg Bazelben, s úgy látszik széles körű olvasói szükségletet elégített ki, mert az első bázeli és a londoni kiadást 1598-ban újabb bázeli kiadás követte (Amandus Polanus egy művével egybekötve), majd Fegyverneki kompendiuma 1591-ben másodszer is megjelent Londonban, Polanus szövege nélkül, de J. J. Grynaeus bázeli teológiatanár bevezetőjével.

Egy másik magyar szerző, akinek latin nyelvű műve elég érdeklődést keltett Londonban ahhoz, hogy kiadják, Szegedi Kis István volt. A szóban forgó könyv a *Tabulae analyticae de fide charitate et patientia* címet viselte, s Horváth János „prédikációvázlatok gyűjteményeként” jellemezte.² Szegedi Kis kora a „helvét” irányzat legkiválóbb magyar teológusaként tartotta számon, első művét még Theodore Bèze adta ki Genfben, s 1573 és 1610 között sorra jelentek meg inkább zwingliánus, mint mereven kálvinista beállítottságú művei, amelyek egyetlen jelentősebb régi angol könyvgyűjteményből sem hiányoznak. A *Tabulae analyticae* Walldkirchen svájci nyomdász előljáró beszédével 1592-ben jelent meg Schaffhausenben; az angol kiadást Richard Field nyomta ki Londonban egy évvel később.³

Mindkét említett mű, a Fegyvernekié és a Szegedi Kisé is latin nyelven fródot, utánnyomása nem okozott problémát, s joggal tarthatott igényt a „művelt” olvasóközönség érdeklődésére. A két teológiai mű között látott napvilágot egy magyar szerző angol nyelvre lefordított értekezése, amelynek külön érdekessége, hogy szinte a latin eredetivel egyidőben, azt alig néhány hónappal követően jelent meg Londonban. Ez a kiadvány *The Trial of Truth* (Az igazság próbája) néven ismeretes; hosszabb címe: *The Trial of Truth or A Treatise Wherein is declared who should be Judge between the Reformed Churches and the Romish . . .*⁴ A mintegy 33 lapos füzet szerzőjének kilétét homály fedi, csak annyit tudunk meg róla, hogy „egy bizonyos magyar”, aki „az igazság követője”, írta eredetileg latin nyelven és Richard Smith fordította angolra. A kiadás éve 1591 és az alcím megemlíti, hogy azt a szerző „a pápák, bíborosok, prelátusok, apátok, szerzetesek, de különösen a jezsuiták örömére” írta, s hogy ez utóbbiakat az országgyűlés nemrégén üzte ki Erdélyből.

„Az igazság próbája” latin eredetije roppant ritka: az RMK mindössze egy példányt tart számon belőle, azt is Boroszlóban.⁵ Az eredeti, bázeli kiadvány címe: *Oratio De Constituendo Iudice Controversiarum Religionis Pontificae Atque Reformatae*, ebben a névtelen szerző magát hasonlóan jellemzi, mint angol fordítója („scripta . . . ab Ungaro Veritatis Asserendae Studioso”). Maga az értekezés szövege tipikusan hitvitázó-leleplező

¹ Ez a kiadás nincs benne az RMK-ban.

² HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, II. kiadás, Bp, 1957, 271.

³ Jóllehet a Wing-katalógus új kiadása egy 1592-es dátumú londoni kiadást is számon tart, de ennek csak egyetlen példánya maradt fenn, s így feltételezhető, hogy szöveghibáról van szó.

⁴ Published J. Windet for R. Dexter. Példányai az OSZK mellett Londonban, Oxfordban, Yorkban és több amerikai gyűjteményben.

⁵ RMK, III : 810.

jellegű — megbélyegzi a katolikus „babonákat”, részletesen leírja különböző pápák bűneit és üzelmeit, a politikába való beleavatkozásukat; elítéli az inkvizíció módszereit (Husz János megégetését a császári menlevél ellenére), s így természetesen a tridenti zsinatot is. Számos egyházi szaktekintély mellett a szerző egy helyütt egy pápa-ellenes Janus Pannonius-epigrammát is idéz — ez humanista műveltségre vall, s arra, hogy a szerző alighanem külszomsági egyetemet járt főúr vagy kancellista volt.

Kilétére vonatkozóan egyelőre csak találgatásokra vagyunk utalva, de azt már meg tudjuk mondani, hogyan jutott el a pamflet Bázélbe, illetve Angliába. A kulesot ehhez Baranyai Decsi Czimor János J. J. Grynaeus-szal folytatott levelezése adja meg. Decsi Czimor, a *Hodoeporicon* szerzője 1587-ben Bánffi Losonci Ferenc mentoraként Wittenbergbe érkezett, majd innen tanítványával együtt 1590 második felében Strassburgba távozott. Grynaeusnak öt levelet írt 1590 és 1592 között (az utolsó levél keltezése 1592. február 11.), majd főrangú tanítványával visszatért Erdélybe. Johann Jacob Grynaeus (1540—1617) számos teológiai mű szerzője, heidelbergi tanár, később (1586-tól) prédikátor és teológiatanár Bázélben, igen sok külföldi protestánssal folytatott levelezést. A hamburgi városi és egyetemi könyvtárban őrzik csak nemrégén katalogizált, több kötetre rúgó levelezését; a *Supellex Epistolica Uffenbachii et Wolfiorum* (Hamburg, 1978) c. katalógus alapján megállapítható hogy mintegy nyolc magyar levelezett Grynaeusszal, vagy intézett hozzá levelet, köztük Forgách Mihály, Csanádi János és a már említett Fegyverneki Izsák.

Grynaeust élénken érdekelték a magyarországi és erdélyi protestánsok sorsára vonatkozó hírek (lengyel protestánsokkal is levelezett), s ezen túlmenően, szívesen bábáskodott az arra alkalmas művek bázeli kinyomtatása körül. Bár Fegyverneki *Enchiridion*-jának a kinyomtatására a pénzt ecsedi Báthory István adta, alighanem Grynaeus „gondozta” a könyvet; a korabeli Szegedi Kis István kiadványokban is az ő kezét keresném, annál is inkább, mert a *Theologiae sincerae loci communes* c. Kis-műhöz hosszú előszót is írt. Decsi Czimor még Wittenbergből, vagy egy bázeli látogatásról ismerhette; mindenesetre teljes bizalommal fordul hozzá. Egyik levelében, amelyet (alighanem a régi naptár szerint) 1591. február 26-ra datál, megírja a bázeli tanárnak: kapott egy bizonyos *oratio*-t Erdélyből, s ezt azzal a kéréssel küldi hozzá, hogy sürgősen nyomassa ki. Idézzük: „Dein ut diligenti alicui Typographo R. T. D. eam commendaret, qui quam posset elegantissimis typis, et quam diligentissime testimonia adjiciendo eam primo quoque tempore excuderet”⁶ Decsi Czimor még megjegyzi, hogy a szöveg szerzője névtelen kíván maradni, s ő sem hiszi, hogy szükséges lenne a szerzőt megnevezni, minthogy az illető magasabb állást betöltő honfitársa. Vajon az *Oratio* szerzőjét az olyan Páduát járt humanisták között kell keresnünk, mint Forgách Mihály (vagy talán maga a kancellár, Kovácsóczy Farkas), vagy benne inkább Bánffi Farkas barátját vagy közeli ismerősét gyaníthatjuk?

Grynaeus azonnal nyomdába küldte az élesen polemikus *Oratio*-t, s alighanem tüstént küldött a kinyomtatott pamfletből példányt Angliába, ahol a nyomdász-kiadók árgus szemekkel lesték a genfi és bázeli könyvújdonságokat. Ez idő tájt még arra is volt példa, hogy a bázeli akadémián elhangzott előadásszöveget kiadjanak; így például magának Grynaeusnak egy szentírásmagyarázatát 1586-ban kiadták Londonban „Haggeus the Prophet” címen, egy bizonyos Christopher Fetherstone fordításában. Grynaeus korabeli angliai olvasottságára más adatokat is fölhozhatnánk. De visszatérve Decsi Czimor Jánosra, azt valószínűtlennek tartom, hogy tudott volna a *Trial of Truth* megjelenéséről, illetve kapott volna belőle példányt, jöllehet az értekezés már 1591-ben megjelent,

⁶ *Supellex Epistola Uffenbachii et Wolfiorum* (Hamburg, 1978) Grynaeus levelezés, 53 k. folio 196—197.

Decsi pedig Bánffy Losonci Ferencceel együtt 1592. június végén még Strassburgban tartózkodott,⁷ tehát elvben a kiadvány még eljuthatott hozzá külföldön.

Az eddigiekben nem állítottuk, hogy Decsi Czimor Jánosnak voltak angol kapcsolatai, de bizonyítottuk közvetítő szerepét az *Oratio de Constituendo* ... bázeli megjelentetésében. Érdekes, s eddig nem ismert tényként kell említenünk viszont azt, hogy a *Trial of Truth* ismeretlen szerzője után éppen Decsi volt az első magyar filozófiai szerző, akit angolra fordítottak.

A *Synopsis Philosophiae* című műről van szó, amelyet ez a sokoldalú és széles körű tájékozódású magyar polihisztor eredetileg Strassburgban írt, és Johannes Ludovicus Havenreuter ottani filozófiatanár előnklete alatt adott elő, bizonyára a doktori cím elnyeréséért. Ez a disputáció, amely a „filozófia” fogalmát elég tág értelemben kezeli, hiszen a szerző aforisztikus megfogalmazású tételeit kiterjeszti a fizikára, metafizikára, etikára, politikára, sőt még az „ökonómia” is, alighanem 1591-ben hangzott el a strassburgi egyetemen. Az RMK szerint ekkor jelent meg először, Antonius Bertramusnál, quarto formátumban; ebből a kiadásból mindössze egy példányt tartottak számon, amelyről nem tudjuk, nem pusztult-e el a második világháborúban.⁸ Az értekezés második kiadása Wittenbergben jelent meg, 1595-ben. (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon Decsi Czimorra vonatkozó adatai tévesek: aligha járhatott 1594-ben — tehát könyvének újabb kiadása előtt — Wittenbergben, hogyha a második kiadást is annak a Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlotta, akit ugyanabban az évben Báthori Zsigmond Szamosújváron kivégeztetett!)

A két *Synopsis Philosophiae* között voltak bizonyos eltérések, ez abból a kéziratból derül ki, amit a British Library-ben Harley 405. folio 42—61 jelzet alatt találunk. Ez a kézirat meggyőződésünk szerint a *Synopsis* első kiadásának a másolata, jöllehet a megjelenés évétől 1595-öt adja meg! Az angol fordítás teljes címe: „A breife vei w (sic!) of philosophy compiled in certaine positions and as it were aphorisms for the private helpe of memory and propounded for disputation in the University of Argentinum”. A szerző neve (Johannes Deczius) után lemaradt az „Ungarus”, majd a címlap így folytatódik: „These studies be nurces (!) of Youth, the delightes of age, the crowne of faelicity (!), the helpe in adversity, comfortable at home, not troublesome abroad, companions of our lodging, felowes in our Jeorneys (!), abinding with us together in the country: In the handling whereof (gentle reader) lett humanity lead you to favour, and not to carp at my honest endeavour”. Mint mondtuk, ez a játékos szöveg lemaradt a második, wittenbergi kiadás címlapjáról. A túloldalon szereplő ajánlásban az angol fordító ugyan félreírja és eltorzíja a „Kovacsóczy” nevet, de abból, hogy „kancellárt” í, világos, hogy ugyanarról a személyről van szó; ennek az ajánlásnak a szövege nyolc rövid, „címvariánsnak” is tekinthető mondattal hosszabb a British Library kéziratában. Bár a wittenbergi kiadás szövegét eddig nem állt módomban részletesen összehasonlítani a kézirat szövegével, nehezen találok magyarázatot arra, az egyebekben pontos angol fordító miért 1595-öt adja meg a kiadás évének — ha csak föl nem tételezzük, hogy a *Synopsis*-nak volt egy harmadik, ma már ismeretlen strassburgi kiadása (utánnnyomása) is, a fordító ebből dolgozott. Az angol kézirat egyébként a Harley 405. folio 61-en végződik, egy Martialis idézettel: „Nec sunt longa quibus nihil est quod demera possis”, ezt követi a fordítás befejezésének valószínű időpontja: 1615 szeptember 13-án.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*, Budapest, 1976, 475.

⁸ Csupán a görlitz-i Milich-könyvtárnak volt meg. RMK jelzete III : 815.

Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez. Mág sem eléggé tisztázottak egyik legnagyobb teljesítményű XVI. századi nyomdánk működésének feltételei, külső körülményei, noha leghíresebb terméke, a vizsolyi biblia kapcsán nemegyszer reflektorfénybe került. Mivel ez esetben nem városban működő nyomdáról van szó, elsődrendű fontosságú kérdés, hogy ki volt 1588—1599 között, tehát a nyomda működése idején Vizsoly földesura. Erről az eddigi szakirodalomban kétféle álláspont alakult ki. A hagyomány Lampe-Ember¹ és Bod Péter² nyomán úgy tartotta: Ecsedi Báthory István országbíró bírta Vizsolyt; az azóta előkerült dokumentumok³ viszont egyértelműen arra utalnak, hogy Rákóczi Zsigmond egri várkapitány, későbbi erdélyi fejedelem. Ez utóbbit Miskolczi Csulyak István Rákóczi felett mondott gyászbeszéde⁴ is tanúsítja. A látszólag egyértelmű és világos adatok között a nyomdász, Mantskovit Bálint egyetlen odavetett félmondata bontja meg az összhangot, s ez vezetett el odáig, hogy a vizsolyi nyomda és a vizsolyi biblia történetét egészen új összefüggések közé helyezzem. Mantskovit 1593-ban az *Index Biblicus* előszavában⁵ nemcsak Rákóczi Zsigmondnak hálálkodik adományaiért, hanem a „Magotsiac nemzetének” is.

Lássuk tehát Vizsoly birtokosait a XVI. század közepétől a XVII. század elejéig. 1553-ban a 11 portával összeírt falu ura Perényi Gábor.⁶ A Ferdinándtól Izabella királynéhoz pártoló Perényi helyett Alaghy János, György és Menyhért kapja meg királyi adományként 1556. november 6-án.⁷ Perényi hamarosan bekövetkező visszapártolása után valószínűleg Vizsolyt is visszakapta, halála után, mivel utódja nem volt, visszaszállt a birtok a kincstárra. Legközelebbi adatunk 1575-ből való: ekkor az egri kapitányságtól megváló Mágocsy Gáspár kapja meg a királytól Vizsolyt, az adomány unokaöccsére és örökösére, Mágocsy Andrásra is éppúgy vonatkozott.⁸ András nagybátyja gyámleányát, Alaghy Juditot vette el feleségül, a fiatal feleség egy súlyos betegségtől megrettenve éppen itt Vizsolyban ajándékozta férjének birtokai egy részét 1580-ban.⁹ Mágocsy Andrásnak Tállya és az épülő pácini kastély¹⁰ mellett a jelek szerint itt volt a harmadik állandó lakhelye, tehát már ekkor volt egy kastélyszerű kisebb kúria, amely lakhelyéül szolgált.¹¹ 1586 őszén meghalt Mágocsy András, a következő év tavaszán pedig Mágocsy Gáspár — András gyermekeinek, ifj. Gáspárnak, Ferencnek és Erzsébetnek a végredelet szerint Rákóczi Zsigmond lett a gyámja és nagykorúságukig ő kezelhette a hatalmas Mágocsy-birtokokat is (Munkács, Regéc, Torna stb.).¹² A vizsolyi nyomda működésének megindulásakor ezek szerint az igazi birtokos a Mágocsy család

¹ F. A. LAMPE [-EMBER Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht 1728. 730. l.

² BOD Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. Szeben 1748. 144—145. l.

³ ILLÉSY János: *Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századi történetéhez*. MKSz 1891. 165—166. — *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1927. XI. köt. 30—31. l. — IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1311—1600*. Bp. 1937. 100—101.

⁴ OSZK Kézirattára Oct. Lat. 656. f. 212 v.

⁵ RMNy 738.

⁶ Liber dicationis comitatum, sive speculum illustrium familiarum totius Regni Hungariae. An. 1534—1626. praesertim cca. 1550. OSZK Kézirattára Fol. Lat. 292. f. 264.

⁷ ILLÉSY János: *Az Alaghy család története*. = Nagy Iván: *Családtörténeti Értesítő*. I. köt. 1899. 133. l.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Keglevich család levéltára. P. 421. 44. cs. III. 114. No. 1—2.

⁹ ILLÉSY János i. m. 138. l.

¹⁰ H. TAKÁCS Marianna: *A pácini kastély*. Művészettörténeti Értesítő 1954. 123—130. l.

¹¹ Vizsolyban a templommal szemben az épület helyét is meg tudják mutatni — nem tudni, mennyire hiteles forrásból veszik ezt.

¹² ILLÉSY János i. m. 139. l.

volt, Mantskovit idézett szavai is erre utalnak, s ezen az sem változtatott, hogy Rákóczi már 1587 első felében elvette az özvegy Alaghy Juditot. A körülmények jobb ismeretében a nyomdát befogadó épületről is többet tudunk mondani. Rákóczi eddig is ismert közlése szerint egy üresen álló épületet engedett át ideiglenesen a nyomdának és a nyomdásznak¹³ — a korabeli viszonyok szerint nagy, négy sajtót működtető nyomda, a nyomdász, segédje, és a négy szedő¹⁴ számára megfelelő épület pedig csak egy lehetett ebben a kis helységben: a már említett kúria. Üresen állásának oka Mágocsy András halála volt, 1586—87-től a következő század első éveig nem laktak benne tulajdonosai — erre az intervallumra esik a nyomda működése is. A nagykorúságot a Mágocsy-utódok közül Ferenc érte meg, birtokait nagyrészt sikerült visszakapnia mostohaapjától, köztük Vizsolyt is. Miskolczi Csulyak István egyik Szenci Molnár Alberthez írt leveléből¹⁵ tudjuk, hogy 1607-ben itt lakott. 1611-es korai halála után, mely egyben a család kihalását is jelentette,¹⁶ egy ideig a rokonok osztozkodtak rajta, majd a katolikus Alaghy Menyhért országbíró kezére került, aki 1626-ban így nevezte meg egyik levelének keltezésében a helyet: „Datum in curia nostra Vizsolyensi.”¹⁷

A nyomda megszűnésének okát nem tudjuk, okozhatták a Mantskovit Bálint halála utáni nehézségek,¹⁸ egy esetleges török pusztítás,¹⁹ de az sem lehetetlen, hogy a nagykorúsodó Mágocsy Ferenc rakta ki jogos tulajdonából, az ideiglenesen átengedett épületből a nyomdát és személyzetét.

Tágabb összefüggéseket tekintve figyelemre méltó az a tény, hogy a vizsolyi nyomda működését ugyanazok a hatalmas birtokok tették lehetővé, melyekből két nagy történelmi család, a Rákóczi és az Eszterházy nagyra lett: Rákóczi Zsigmondnak mint gyámnak és birtokgondozónak kissé maga felé hajlott a keze,²⁰ a maradékot pedig Eszterházy Miklós szerezte meg, elvéván feleségül Mágocsy Ferenc özvegyét, Dersffy Orsolyát.

A vizsolyi nyomda létrejöttének előzményeihez még egy adalék feltétlenül hozzátartozik: Mágocsy András Károlyi Gáspárral nagyjából egy időben járt a wittenbergi egyetemen, ephorusa Szikszai Fabricius Balázs latinra és görögre tanította,²¹ kiemelkedő humanista műveltségére tanuk Mattheus Dresser, lipcei egyetemi tanár neki, majd fiának címzett előszavával *De festis et praecipuis anni partibus liber* című művének két kiadásában.²² Vegyük még hozzá: Károlyi Gáspár 1584—1586 között Mágocsy-birtokon, Tállyán volt prédikátor.²³ A következtetés magától adódik: a vizsolyi biblia létrejöttében döntő szerepük lehetett a Mágocsyoknak, így a biblia kinyomtatására idehozott és kibővített nyomda elhelyezésével Rákóczi Zsigmond csak az ő örökségüket vette át és teljesítette ki.

SZABÓ ANDRÁS

¹³ MPEA. XI. köt. 30—31. l.: „domus quaedam vacua et deserta bonis nostris typographo commoda est inventa, quem eidem . . . ad tempus concessimus.”

¹⁴ BORSA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmrlege*. Magyar Könyvszemle 1973. 263—265. l.

¹⁵ MISKOLCZI CSULYAK István levele Szenci Molnár Alberthez, 1607. júl. 20. Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 212. l.

¹⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai*. 7. köt. Bp. 1860. 238—239. l.

¹⁷ OL, Keglevich család levéltára i. h.

¹⁸ Lásd az RMNy 814. utóiratát.

¹⁹ Rákóczi Zsigmond egyik 1599-es levelében panaszkodik a birtokait pusztító török miatt. Idézi ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint összes művei I.* Bp. 1951. 196. l.

²⁰ SZILÁGYI Sándor: *A Rákóczyak kora Erdélyben*. Pest 1868. 8—9. l.

²¹ SZOMBATHI János: *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza — III. Szikszai Kovács Vazul [Fabricius Balázs]*. Sárospataki Füzetek. 1864. 303—314. l.

²² FABÓ András: *Monumenta evangelicorum augustanae confessionis in Hungaria historica. II.* Pest 1863. 65. l.

²³ ZOVÁNYI Jenő: *Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tállyai pap és meddig gönci?* Protestáns Szemle 1934. 369—370. l.

Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi. Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek Kézirattárának Ms Cq 102. jelzete alatt található Tótfalusi Kis Miklós 1687-ben elkészült, grúz nyomtatott betűivel szedett mintalapja. A nyolcadrét, tarka borítófedelek közé összehajtogatva elhelyezett 31×22 cm méretű nyomáspróbán, körzetekkel határolt 25×19 cm területen három grúz betűfajta, négy nyomtatott változata szerepel. A két hasábosan rendezett anyag jobbról az ún. „khutzuri” típusal indul. Az egyházi szöveg alatt a grúz betűrendben hármassával, négyesével egymás mellé szedve a síma szövegbetűk és a rövidítés, illetve szövéget jelző pontozott változatok. A jobb oldali hasáb a mai grúz nyomtatásban használatos ún. „mchedruli” típusból készített szövegmutatvánnyal zárul. A baloldalon a „khutzuri” erőteljesebb, vastagabb vonalakkal szerepel. Végül ennek a hasábnak az alján látható a legrégebb grúz írásfajta az ún. „mrlgovani”, betűrendben és mutatványokkal.¹

Az amszterdami betűmintalap grúz betűit körülhatároló körzetek felett Kis Miklós autográf bejegyzése: „*Litterae Georganicae, seu Grasinicae vel Mingrelianae, Christianorum Graece religionis, habitantium ad radices Caucasi, inter mare Caspium et Pontum Euxinum de antehac manuscriptis solum usurpatae, nunc vero demum figuris et proportionibus secundum artis praecepta in ordinem redactis, in chalybe et cupro efformatae, de laboribus Typographicis optata; ex commissione Regis | ejusdem nationis | Archili, per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.*” Néhány évvel később Kis Miklós „Mentségé”-ben hasonló kifejezésekkel és azonos értelemben nyilatkozik: „*Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élvén, reávitte magát a király, és maga leírván az alphabetumot és valami contextust, úgy küldötte nekem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nekik, melyen igen örültenek!*”²

Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek-ből előkerült grúz betűmintalap előtörténetéhez további információkat nyújt a mintalap tetején lévő felzet: „*In Bibl. Oct. No. 5. Bibl. Amst.*” Tudomásunk van arról, hogy Kis Miklós a könyvtárnak ajándékozta Amszterdamban 1685-ben nyomott magyar bibliájának egy példányát. A „*Catalogus Bibliothecae Publicae Amsteladaemensis 1796. p. 167.*” szerint: „*Libri in Octavo et minori forma: No. 5. Biblia Hungarica. Amstel. 1685.*”³ Ezek szerint Kis Miklós bibliájában volt a grúz betűmintalap, amit később kivettek onnét és a kéziratári gyűjteménybe helyeztek el.

Tótfalusi Kis a grúz betűk elkészítésének nehézségeiről és más körülményeiről 1686. november 12-én és 1687. január 17-én írt, korábban már többször közölt leveleiben számolt be Johann Gabriel Sparwenfeldnek, aki a grúz betűk elkészítésével megbízta.⁴ E levelekben Kis elmondja, hogy három „alphabetum” betűit készítette el és ezekből már próbanyomatokat is küldött Svédországba Sparwenfeldnek. Carl Björkbom, majd Ország László az uppsalai Egyetemi Könyvtárban 1702-ből származó, illetve a stockholmi Királyi Könyvtárban 1705. évszámot viselő grúz nyomásmintákat fedeztek fel. Közvetlen bizonyíték hiányában is valószínűnek látszott feltevésük, hogy a nyomásminták

¹ Az amszterdami Universiteits-Bibliotheek Kézirattárának 1902 utántól indított katalógusában „Kis, Nicol.” alatt a dátum hibásan „1657”. A grúz betűfajták meghatározásához nyújtott szíves segítségükért köszönetet mondok Biró Margitnak és Istvánovics Mártonnak.

² *Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. és jegyzet. JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 238—239.

³ Az adatokat W. K. Gnirrep-nek köszönöm. L. Amszterdamból 1980. július 28-án hozzám intézett levelét.

⁴ BJÖRKBOM, C.: *Henryk III. Keyers Georgiska stilprov.* in: Nordisk Tidskrift för Bokoch Biblioteksväsen. 1935. 90—102. pp. — JAKÓ i. m. 325—333. További irodalom. uo. 476.

Kis Miklós grúz betűivel készültek.⁵ A Kis-féle amszterdami grúz betűminta alap ismeretében a svédországi nyomásmintáknak a magyar mester betűiből való eredeztetése kizárt. Björkbohm és Országh leletein a legrégibb grúz írásfajta a „mrlgovani” két, a „khutzuri” szintén két nyomtatott méretfokozatban olvasható. Az utóbbival készült nyomásmintákban egyes betűk rövidítésjelet is viselnek. De mindkét betűfajta vonalvezetése, formavilága lényegesen stílárís elemekben különbözik az amszterdami grúz betűminta alapon levő „mrlgovani”, illetve „khutzuri” típusoktól. Az utóbbiak minden feleslegesnek tűnő cifrázástól mentesek. Kis Miklós más betűalkotásaiból jól ismert letisztult formákat követik. Mindezek pedig nem mondhatók el a svédországi nyomásmintákról. Aligha elképzelhető, hogy a rendkívüli erőfeszítéseket megkövetelő betűmetszési munkát Kis kétszer is elvégezte volna. Ha pedig mégis megtette, miért nem szerepelnek az amszterdami betűminta alapon ezek a metszetek is? Másrészt a svédországi nyomásmintákon csak két grúz betűfajta szerepel. Kis Miklós Sparwenfeldnek írt leveleiben három betűfajta emleget. 1686. november 12-én küldött beszámolójában egyértelműen a „mrlgovani”-val kapcsolatban teszi szóvá a betűk fölé helyezett rövidítésjeleket. Túl nagyra véli ezt a betűfajta a folyamatos szedéshez. Ha pedig e nagy alakú betűk fölé írásjeleket tesznek, egyáltalán nem alkalmasak könyvnyomtatásra. Azt javasolja megbízójának, hogy kisebb formátumban is készíttessék el vele a kérdéses típusokat. Ez utóbbiakkal lényegesen leegyszerűsödne a nyomtatás. Ugyanitt jelzi, hogy a közeljövőben hozzálát két másik ábécé megalkotásához. A svéd diplomata válaszáat nem ismerjük. De amint azt az amszterdami betűminta alap bizonyítani látszik, igazat adott a magyar mesternek és kérhette, hogy a második betűfajta már rövidítésjelekkel együtt is metssze fémbe. Ez a „második” betűsor a „khutzuri”. Kis Miklós 1687. január 17-én kelt levelében ehhez döntő bizonyítékot szolgáltat. Mentegetőzik, hogy ennek a betűfajtának egyes betűit nem tudta olyan szépen kialakítani ahogyan szeretne volna. Illusztrációként mintát is adott. A svéd diplomata számára lerajzolta a „khutzuri” három betűjét saját megfogalmazásában. A „khutzuri”-nak ezek az alakjai pedig nem szerepelnek egyik svédországi nyomásmintán sem. Megtalálható viszont, mégpedig a levélben adott rajznak megfelelően az amszterdami betűminta alapon, a „khutzuri” mindkét ott szereplő nyomásváltozatban. Ebben a levélben esik szó a „harmadik ábécé” betűiről is. Kisnek ezzel komoly gondjai voltak, mert vékonyságuk miatt e betűformák nehezen önthetők. A száraz és más alkotóelemeik ágas-bogas vonalai zavarják sorba állításukat. Ez utóbb említett tulajdonságok csak az amszterdami betűminta alap keceses, törékeny „mchedruli” figuráira vonatkozhatnak.

Kis Miklós a Sparwenfeldnek küldött levelekben igen öntudatos. Büszkén emlegeti az általa metszett különféle egzotikus típusokat. Véleménye szerint rajta kívül aligha lenne mester, aki az európai betűktől annyira eltérő grúz nyomtatott betűk metszésére a siker reményében vállalkozhatott volna. Ezek szerint nem volt tudomása a Rómában 1629-ben, majd 1670-ben nyomott grúz szövegekről. Az előbbi, „Alphabeticum Ibericum, sive Georgianum etc.” szépen formált „mchedruli” típusokat tartalmaz. Az utóbbi, „Syntagmation Linguarum orientalium quae in Georganicae audiuntur etc.” szövegében a „mchedruli” mellett „khutzuri” is található.⁶ A római grúz betűk további történetéről nincs megbízható tájékoztatás. Hasonló bizonytalanság övezi Kis Miklós grúz típusainak sorsát is. A külföldi kutatók egy része szerint a magyar mester betűi csak Svédorszáig

⁵ ORSZÁGH László: *Misztófalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz 1958. 22–41. — Jakó i. m. 29. — HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp., 1972. 72–73.

⁶ SHARASHIDZE, Christine: *On the History of Printing in Imeretia*. in: K. Marxis sahelobisz etc. III. Tphlisi 1937. 19–50. — *Das georgische Buch. I.* 1629–1920. Tbiliszi 1941. — Mindkét forrásra Istvánovics Márton hívta fel a figyelmet.

jutottak el, ahol a XVIII. század legelején elkalódhattak. Mások úgy vélekedtek, hogy a nyomtatott „khutzuri” és a mai grúz nyomtatásban használatos „mchedruli” közvetlen elődje Kistől teljesen függetlenül, a román Mihail Stefanovici érdeméért kerültek a grúz nyomdászathoz. Stefanovici 1709-ben érkezett Tbiliszibe és 1711-ig vezette az első grúz nyomdát. Tíz könyvet jelentetett meg, közöttük világi kiadványokat is. Ezekben „khutzuri” és „mchedruli” betűfajtákat használt. A Björkbom és Ország által talált és Kisnek tulajdonított svédországi mintanyomásokon a „mchedruli” nem szerepelt. Így kézenfekvőnek látszott az a feltételezés, hogy a tbiliszi „khutzuri”, de elsősorban a „mchedruli” Stefanovici produkciója volt.⁷

Az amszterdami grúz betűminta talán erre a kérdésre is választ adhat. Tény, hogy Kis Miklós Stefanovici előtt több mint húsz évvel már készített „khutzuri” és „mchedruli” típusokat. A Sparwenfeldnek írt leveleiből egyértelműnek látszik, hogy megbízójának az általa készített betűkkel nyomott mintalapokat küldte el. A matricákról nem esett szó közöttük. Lehetséges tehát — ahogyan azt Kis is tudta —, hogy alkotásai mégis eljutottak Grúziába. Az 1709-ben Tbiliszibe érkező Stefanovici ott találhatta az addig kihasználatlanul heverű matricákat és azok felhasználásával kezdte meg a grúz könyvek kinyomtatását. Talán igazíthatott a megviselt anyagon. Egyes betűket ki is cserélhetett, másokat átalakíthatott. Ha így történt, akkor a további kutatás számára új összefüggések feltárására nyílik lehetőség. Kis Miklós pedig elfoglalhatja alkotásaival kiérdemelt helyét Rusztaveli népe kultúrájának terjesztői között.

Az újabban felbukkant amszterdami grúz betűminta és a korai tbiliszi nyomtatványok betűanyagainak összevetésére nem vállalkozhatunk. Ez a grúz tipográfia történet szakértőinek érdekes feladata marad.

DÁN RÓBERT

⁷ *Legaturile țarilor romane cu Georgia*. in: Studii IV. 1951. 132—141. — DIMITRESCU, D.: *Activitatea tipografică a lui Mihail Stefan în Gruzia*. in: Studii XI. 1958. 135—138. Idézi JAKÓ i. m. 7.

[illegible][illegible][illegible]